

PAPER DETAILS

TITLE: ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SÖZ ÖBEKLERİ

AUTHORS: Ertugrul Yaman

PAGES: 189-197

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3455839>

<https://doi.org/10.30563/turklad.1371594>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Yaman, E. (2023). Özbek Türkçesinde Söz Öbekleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 189-197.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SÖZ ÖBEKLERİ

Phrases in uzbek turkic

ERTUĞRUL YAMAN¹

Öz

Söz öbekleri, bir dilin ana yapısı olan söz diziminin en güçlü yapı taşlarıdır. Diğer bir söyleyişle söz öbekleri söz dizimini oluşturur. Bu anlamda söz öbeklerinin yapıları, çeşitliliği, bu konudaki yaklaşım ve sınıflandırmalar, bir yönüyle o dilin mantığını ortaya koyan göstergelerdir. Dilin yapı taşları olması ve söz dizimindeki rolleri dikkate alınarak bu çalışmada Özbek Türkçesindeki söz öbekleri hem kendi içerisinde hem de kimi zaman Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Türk dilinin kolları arasındaki ortaklıkları belirlemeye yönelik çalışmalarda lehçelerin özgün yapılarını tespit etmek ve bunları karşılaştırmalı olarak ortaya koymak oldukça önemlidir. Bu bağlamda söz varlığının ötesinde sözler arasındaki doğal birlikler, Türk dilinin köken ortaklığını gösteren en güçlü delillerdendir.

Söz öbekleri konusunda Türk dilinin iki büyük kolu arasında ileri derecede benzerlikler olduğu belirlenmiştir. Bu alandaki asıl farklılık söz öbeklerinin ele alınmasının mantığı ve sınıflandırma yöntemleridir. Çalışmanın genelinden de anlaşılacağı üzere, Özbek Türkçesinde söz öbeklerini ifade eden terimlerin önemli bir kısmı Türkçe kökenli sözcüklerden türetilmiş terimlerdir. Bu anlamda karşılıklı terim alışverişlerinin yapılabilmesi de mümkün görünmektedir. Aynı şekilde yöntemler açısından da karşılıklı yararlanmalar imkân dâhilindedir. Türk dilinin ortak kökenlerinin belirlenmesi ve gelecekte ortak bir dile doğru evrilmesinde bu türden çalışmaların artırılmasında yararlar vardır.

Anahtar Kelimeler: Özbek, Özbek Türkçesi, Söz Öbekleri

¹ Prof.Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kırşehir/TÜRKİYE.

El-mek: e.yaman@ahievran.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5431-3243>

Abstract

Phrases are the strongest building blocks of syntax, which is the main structure of a language. In other words, phrases form syntax. In this sense, the structures and diversity of phrases, approaches and classifications on this subject are, in a way, indicators that reveal the logic of that language. In this study, considering that they are the building blocks of the language and their role in syntax, the phrases in Uzbek Turkic will be discussed both within themselves and sometimes in comparison with Turkey Turkish.

In studies aimed at determining the commonalities between branches of the Turkic language, it is very important to identify the unique structures of dialects and present them comparatively. In this context, beyond vocabulary, natural unity between words is one of the strongest evidence showing the commonality of origin of the Turkic language.

It has been determined that there are high similarities between the two major branches of the Turkic language in terms of phrases. The main difference in this field is the logic of handling phrases and classification methods. As can be understood from the overall study, a significant part of the terms expressing phrases in Uzbek Turkic are terms derived from words of Turkic origin. In this sense, it seems possible to exchange terms. Likewise, mutual benefits are possible in terms of methods. It would be beneficial to increase such studies in determining the common roots of the Turkic language and evolving it towards a common language in the future.

Keywords: Uzbek, Uzbek Turkic, Phrases

1. Özbek Türkçesi

Sözlü edebî ürünlerle ve işlenmiş yapısıyla Türk dilinin tarihsel kökenlerinin M.Ö.'ye kadar indirildiği bilinmektedir. M.S. 5-6. yüzyıllara ait Yenisey Mezar Taşları'ndaki yazılı metinlerle somutlaşan Türk dili, yaklaşık 12.yüzyıla kadar Köktürk-Uygur-Karahanlı çizgisinde tek bir yazı dili olarak varlığını sürdürögelmiştir. Daha sonra iki kola ayrılan Türk dilinin iki yazı dilinden ilki olan Doğu Türkçesi, Eski Türkçenin tabîî bir devamı olarak Harezmi Türkçesi (13-14. yüzyıllar) ve Çağatay Türkçesi (14-20.yüzyıllar arası) daha sonra yerini Özbek Türkçesine bırakarak devam etmiştir. Karahanlı (11-12. yüzyıllar) ve Harezmi (13-14. yüzyıllar) edebî lehçelerinin devamı olarak Asya'da Cengiz oğulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek Timur ve çocukları zamanında klasik bir mahiyet alan Orta Asya Türkçesine Çağatay Türkçesi denilmektedir. Çağatay Türkçesi, 14-15. yüzyıllardan 20. yüzyılın başına kadar kullanılan edebî bir lehçedir. Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri Çağatay Türkçesinin devamı kabul edilir.

Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek edebî lehçesi, 1921'den itibaren Çağatay edebî lehçesinin yerini almaya başlamıştır. Özbek Türkçesi, esasen Doğu Türkçesinin aslî karakteristik özelliklerini taşır. Çağatay Türkçesi döneminde var olan pek çok ses, şekil ve söz dizimi özelliği Özbek Türkçesinde de sürmektedir.

20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan coğrafi ve siyasi şartlar, Özbek Türkçesini doğal gelişme ve değişme seyrinin dışına taşıyarak zorlama ve yapay girişimlerin hedefi olmuştur. Türklerin dil birliğini bozmak ve dolayısıyla Türk boylarını birbirleriyle anlaşmazlığa düşürme anlayışıyla, önce bütün Türk boylarının ortak Arap alfabesi Lâtin alfabesiyle, daha sonra da Lâtin alfabesi Kiril alfabesiyle değiştirilmiştir. Türk boylarının ortak Arap alfabesi, 1927 yılından itibaren Lâtin alfabesiyle değiştirilmeye başlanmış; 1927-1930 yılları arasında hem Arap hem de Lâtin harfleriyle birçok dergi ve gazete basılmış; dolayısıyla bu dönem, bir geçiş dönemi olmuş ve 1930 yılına kadar Lâtin alfabesine geçiş tamamlanmıştır. Türkistan'da yaşayan Özbek Türkleri, 1927'den önceki yıllarda da Arap, 1927- 1940 yılları arasında Lâtin

alfabesini kullanmışlardır., Afganistan’da bulunan Özbek Türkleri ise, hâlen Arap alfabesini kullanmaktadır. Özbek Türkleri için hazırlanan Lâtin alfabesinde başlangıçta dokuz ünlü kabul edilip ünlü uyumu sağlanmışken daha sonra “Taşkent’in İranlılaşmış ağzı” seçilerek ünlü sayısı azaltılmış ve Türkçenin karakteristiği olan ünlü uyumu bozulmuştur (Özkan, 1997).

1940 yılından sonra ise, 1937- 1938 yıllarında birçok Türk aydınını öldürten Stalin’in emriyle bütün Türk boylarına farklı birer Kiril alfabesi kullanırlmaya başlanmıştır. Tabii ki böyle bir dayatmanın ana sebebi; Türk boylarının, birbirlerinin yazılarını okumalarını, dolayısıyla uzun vadede birbirleriyle anlaşmalarını önlemektir.

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi (Karluk) kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir.

Özbek Türkçesi, Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbek Türkçesi Özbekistan dışında yoğun olarak Kazakistan’ın güney bölümünde, Türkistan’ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan’ın sınır bölgelerinde de konuşulur.

Karluk grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde Kuzey ve Batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağıza dayandırır:

1. Kıpçak Özbekçesi, 2. Kuzey Özbek 3. Güney Özbekçesi, 4. Türkmenceleşmiş Özbekçe (Wurm, 1989).

Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür:

1. Y’levçi (y’li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...

2. C’levçi (cli) ağızlar (Kıpçak grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Genellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler...

3. Oğuz grubu: Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin Harezm’e yakın bölgeleri ve Türkmenistan’ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri.

Özbek Türkçesi 1929-30’dan 1937’ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Ozbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak, 1937’den sonra yapılan değişiklik neticesinde yazı dili, İrancelaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır (Buran, 2001).

2. Söz Öbekleri

Söz öbekleri, bir dilin ana yapısı olan söz diziminin en güçlü yapı taşlarıdır. Diğer bir söyleyişle söz öbekleri söz dizimini oluşturur. Bu anlamda söz öbeklerinin yapıları, çeşitliği, bu konudaki yaklaşım ve sınıflandırmalar, bir yönüyle o dilin mantığını ortaya koyan göstergelerdir. Dilin yapı taşları olması ve söz dizimindeki rollerini dikkate alınarak bu çalışmada Özbek Türkçesindeki söz öbekleri hem kendi içerisinde hem de kimi zaman Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Özbekistan gramerciliğinde, Türkiye gramerciliğindeki “söz öbekleri(kelime grupları)” teriminin karşılığı olarak “söz birikmäläri” terimi kullanılmaktadır. Özbekistan gramerciliğinde söz birikmäläri (söz öbekleri) ile ilgili yaklaşımlar ise şu şekildedir:

Söz öbeklerinin oluşumu için temel şart, iki sözcüğün bir araya getirilmesidir. Ancak, her türlü bir araya geliş söz öbeği kabul edilmemektedir. Herhangi bir birleşmenin veya yan yana gelmenin söz öbeği sayılabilmesi için, mutlaka, unsurlar arasında bir tâtîlik durumunun söz konusu olması gerekmektedir. Yani, genellikle sonda bulunan esas unsurun kendisinden önceki veya sonrakileri kendine göre düzenlemesi, daha doğrusu iki sözcüğün birbirini yönlendirmesi

gerekir. Özbek Türkçesindeki “başqaruv” terimi, sözcükler arasında oluşan birbirlerine **tâbilik** durumunun ifadesidir.

En kısa ve özlü şekliyle, *aralarında ancak tâbi olunan (hâkim) ve tâbi olan (tabe) ilişkisi bulunan kelime birlikleri söz öbeği (söz birikmâsi)* sayılmaktadır. Tanımlamalarda verilmemekle birlikte, aralarında tâbilik ilişkisi bulunmayan bağlama grupları da bu kapsamdadır.

Söz öbekleri için, Özbekistan gramerciliğinde kullanılan üç ana başlık vardır: **Bitışuv** (bitişme; eksiz kelime grupları) **Başqaruv** (idare) ve **Maslaşuv** (uygunlaşma).

“Söz öbekleri, **Bitışuv** (Bitişme) (*aq ipäk* (beyaz ipek), *taxta köprik* (tahta köprü), *devariý gazeta* (duvar gazetesi)); **Qoşiluv** (Eklenme) (*mäktäbdä oqımaq* (okulda okumak), *qalâm bilän yazmaq* (kalemle yazmak)) ve **Tärtibläşuv** (Düzenlenme) (*ikki küldirgüçli qız* (iki gamzeli kız) - *küldirgiçän ikki qız* (gamzeli iki kız)) esasında oluşur.

Söz öbekleri, teşkil edilişleri bakımından **addiy** (basit) ve **müräkkäb** (karışık) olmak üzere ikiye ayrılır.

Addiy birikmälär (Basit söz öbekleri): *yängi kitab* (yeni kitab), *ammäbap kitab* (popüler kitap); *kiçik yaşdägi balälär* (küçük yaştaki çocuklar), *şox balälär* (neşeli çocuklar).

Müräkkäb birikmälär (İç içe söz öbekleri): Basit kelime gruplarının iç içe girmesinden oluşur: *yängi ammäbap kitab* (yeni popüler kitap); *kiçik yaşdägi şox balälär* (küçük yaştaki neşeli çocuklar):

Söz öbekleri, birbirlerine bağlanış usûlleri bakımından aşağıdaki şekilde bölümlenir:

Bitüşüvli birikmälär (Bitişmeli söz öbekleri):

alav qalb (ateş yürekli), *beşinçi mäktäb* (beşinci okul), *gözal täbiät* (güzel tabiat), *aqqan suv* (akar su), *tez yürmaq* (çabuk yürümek), *säkin gäpirmaq* (yavaş konuşmak).

Başqaruvli birikmälär (Tâbilik/İdare ilgisi olan söz öbekleri):

Tilgä e'tibar - *elgä e'tibar* (Dile itibar millete itibar (dır).), *hämmägä mä'qul* (herkese makul), *hämmäsüdän gözäl* (hepsinden güzel), *ambar buğdaygä tolä* (ambar buğday dolu), *armiyadän qaytmaq* (askerden dönmek) gibi.

Maslaşuvli birikmälär (Uygunlaşmalı birlikler):

Men işläymän (Ben çalışıyorum), *Sen oqıysän* (Sen okuyorsun), *Mehmanlär kelişdi* (Misafirler geldiler).

Qarışiq älaqalı birikmälär (Karışık söz öbekleri):

bizning qışlağımız (bizim köyümüz), *sizning zveno* (sizin küme); *ulärning bağçäsi* (onların bahçesi), *kolxoz bağı* (çiftlik bağı), *şähär köçäsi* (şehir sokağı); *içdän oqımaq* (içinden okumak), *alğa yürmaq* (ileriye yürümek) Son iki kelime grubu tarihî bakımından *başqaruvli* olmasına rağmen bugünkü dilde *bitüşüv älaqalı* söz öbeği sayılmaktadır.

İzafäli birikmälär (İzafeli kelime grupları):

nuqtäi näzär (noktayı nazar), *taxtı rävan* (sultan tahtı), *ahli suhbätlär* (sohbet ehilleri) gibi.” (Rüstämov, 1991: 72).

2.1. Söz Öbeğinin (Söz Birikmâsi) Şekillenişine Göre

Söz öbeklerinin oluşabilmesi için birkaç değişik yol kullanılmakla birlikte, bu yolları iki ana grupta toplamak mümkündür:

a. Sentetik usûl: Bu usûlle oluşturulan söz öbeklerinde, unsurlar arasındaki ilişki ekler yardımıyla sağlanır. Herhangi bir unsur diğer bir unsura hâl ekleri, iyelik ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri ve diğer çekim ekleriyle bağlanır. Bazı Özbek dilcilerine göre *-li/-lik*, *-çä,-gi*, -

dägi, -däy /-dek, -iy/-viy gibi yapım ekleri de kelime grubu teşkelinde rol oynamaktadır. Bu tür ekli yöntemlere “**formal-grammatik vasıtälär**” da denilmektedir.

<i>üy egäsi</i>	(ev sahibi)
<i>bizning qışlaq</i>	(bizim köy)
<i>hämähgä äyan</i>	(herkese ayan)
<i>ötmişdägi vaqeälär</i>	(geçmişteki vakalar)...

b. Analitik usûl : Herhangi bir ek almaksızın veya görevli kelimeler (bağlavçılar, köməkçilər ve yüklämälär) yardımıyla oluşturulan kelime grupları bu usûlün kapsamı içindedir. Bu tür oluşumlarda eklerin yerine yardımcı kelimeler kullanılır. Türkiye gramerciliğinde görevli kelimeler veya yardımcı kelimeler adı verilen kelimeler, Özbekistan gramerciliğinde üç alt başlıkta toplanır:

Bağlavçılar (bağlaçlar): *vä, yaki, ämma, lekin...* Bağlavçılar “*teng sözli birikmä*” teşkil ederler: *kitab vä qaläm*

Kömäkçilər (edatlar): *bilän, üçün, käbi, singäri...*

Bu tür kelimelerle oluşturulan *söz birikmäleri* genellikle “*fe’lli söz birikmäleri*”dir: *Sen üçün almaq* (Senin için almak).

Yüklämälär: *-u (yu), -dä, -mi*

Yükleme adı verilen ve özellik arz eden birtakım eklerle ortaya konan bu tür yapılar, *söz birikmäsi*ni aşan bir kapsamdadır: *Farhadu Şirin, anäyu balä...*

2.2. Unsurlar Arasındaki İlişki Derecesine Göre

Söz öbekleri (söz birikmäleri) unsurlar arasındaki ilişkinin kalıcılık (daimîlik) ve geçiciliği bakımından iki kısma ayrılır:

a. Turgun birikmä (Kalıcı gruplar)

“**Turgun birikmä**” adı verilen bu grupta yer alan söz öbekleri kalıplaşmış, ayrılmaz bir hâldedir. Unsurlar arasındaki ilişki geçici olmayıp daimidir. Bu tür söz öbekleri de cümle içinde tek bir kelime gibi işlem görür ve tek bir sorunun cevabı olur. “Birikmä”yi teşkil eden kelimelerin bir veya birkaçı gerçek anlamının dışına çıkmış olabilir:

<i>yoldän çıqmaq</i>	(şaşırmak, azmak)
<i>candän keçmaq</i>	(candan davranmak)
<i>başını kötärmaq</i>	(baş kaldırmak)...

“**Turgun birikmä**”ler, kendisini oluşturan kelimelerin anlam özelliklerine göre kendi içinde iki alt bölüme ayrılır:

Müräkkäb tärminlär (Birleşik isimler):

Taşkent Dävlät Üniversitesi

(Taşkent Devlet Üniversitesi)

Özbekistan Mädäniyät Cämğarmäsi

(Özbekistan Kültür Vakfı)...

Frazeologik ibarälär (Deyimler):

Aräsidadän qarä müşük ötmaq (Arasından kara kedi geçmek)

Qulağıgä lağmän asmaq (Yalan uydurmak)...

“**Turgun birikmä**” Özbekistan gramerciliğinde şekil olarak söz öbeği olmasına rağmen, “söz birikmä”leri içinde ele alınmaz. Deyimler, kelime hazinesi (leksika) içinde değerlendirilir. Özbekistan gramerciliğinin “**müräkkäb tärminlär**”i, Türkiye gramerciliğinde birleşik isim başlığı altında kelime grupları kapsamında değerlendirilirken “**frazeologik ibarälär**”, Türkiye

gramerciliğinde söz öbekleri içinde kendi adıyla (deyim) yer almazlar. Ancak, deyimlerin her biri kendi yapılarına uygun kelime grubu içinde değerlendirilir.

b. Erkin birikmä (Geçici birlikler):

İki veya daha çok unsurun bir araya gelmesinden oluşan geçici kelime gruplarıdır. Unsurlar arasındaki ilişki daimî ve bozulmaz değildir. Bu tür birlikleri oluşturan unsurlar, istendiğinde farklı farklı unsurlarla daha yeni ve değişik gruplar oluşturabilirler. Gruba katılan unsurlar gerçek anlamlarını korumuş olabilirler.

<i>yāngi üy</i>	(yeni ev)
<i>aq kema</i>	(beyaz gemi)
<i>qızıqarlı kitab</i>	(ilginç kitap)...

Özbekistan gramerciliğinde görülen “**turgun birikmä** (kalıcı birlikler)” - “**erkin birikmä** (geçici birlikler)” şeklindeki bir ayrıma Türkiye gramerciliğinde rastlanmaz.

2.3. Söz öbekleri (Söz Birikmäleri)nin Sentaktik İlişkilerine Göre:

Söz öbekleri (söz birikmäleri) unsurlar arasındaki sentaktik ilişkinin türüne göre iki temel bölüme ayrılır. Bu grupta esasa alınan ölçü unsurlar arasındaki ilişkinin eşit dereceli olup olmamasıdır. Unsurar birbirlerine ya eşit dereceli bir şekilde denk olarak bağlanır veya unsurlar arasında tâbi olan -tâbi olunan ilişkisi bulunur.

a. Teng sözli birikmälar (Denk bağlanmış birlikler):

Bu tür söz öbeklerinde her unsur birbirine denk bir şekilde, aralarında tâbi olan - tâbi olunan ilişkisi bulunmaksızın bağlanır. Bir anlamda unsurlar, birbirlerine göre denk hukukludur. Unsurlar arasında mevcut olan bağ, **bağlaçlar (bağlavçılar)** yardımıyla sağlanmıştır.

<i>almä / vä / anar</i>	(elma ve nar)
<i>Sälimä / vä / Kärin</i>	(Selime ve Kerim)
<i>badam / vä / pistä</i>	(badem ve çekirdek)
<i>anä / -yu / balä</i>	(anne ve çocuk)
<i>çal / u / kämpir</i>	(ihtiyar erkek ve kadın)...

b. Ergäş sözli birikmälar (Bağlı birlikler):

Birbirlerine çeşitli ekler yardımıyla veya eksiz olarak bağlanmış unsurlardan oluşan kelime gruplarına “**ergäş sözli birikmälar**” adı verilir. Bu tür birliklerin kurulabilmesi için mutlaka unsurlar arasında tâbi olan (tabe) - tâbi olunan (hâkim) ilişkisinin bulunması yani bir unsurun diğer bir unsura tâbi olması gerekir. Unsurların anlamca ve yapıca birbiriyle kaynaşmış olmaları esastır. Anlamca ve yapıca birbirlerine uyum sağlamış olan böyle birlikler cümle içinde tek bir kelime gibi işlem görürler.

<i>tez / gäpirmäq</i>	(hızlı konuşmak)
<i>qızıl / almä</i>	(kızıl elma)
<i>daraxtning / bärği</i>	(ağacın yaprağı)...

Özbekistan gramerciliğinde görülen “**teng sözli**” ve “**ergäş sözli**” şeklindeki kelime grubu ayırımına Türkiye gramerciliğinde rastlanmaz. Bu tür bir sınıflandırmanın yapılmasında Türkiye gramerciliği açısından faydalar bulunmaktadır. Türkiye gramerciliğindeki **söz öbeği** tanımının Özbekistan gramerciliğindeki “**teng sözli birikmä**”yi de kapsayacak şekilde daha geniş ve kullanışlıdır.

2.4. Bağımlı Kelime Grubu (Ergaş Sözlü Birikmä)nün Sentaktik İlişkilerine Göre:

Bağımlı söz öbekleri (ergaş sözlü birikmä), aralarındaki sentaktik ilişkinin türlerine göre üç alt başlıkta toplanır. Bu tür sınıflandırmada asıl ölçü, aralarında **tâbi olan (tabe)** ve **tâbi olunan (hâkim)** ilişkisi bulunan unsurların birbirlerine bağlanış şekilleridir. Söz öbekleri, bu bakımdan şu üç önemli bölüm altında toplanır. Aslında, kanaatimizce bu sınıflandırmadaki başlıklar aynı zamanda kelime gruplarının birer özelliğini de ifade etmektedir.

a. Maslâşuv (Uygunlaşma):

Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirleriyle şahıs ve teklik-çokluk bakımından uyum içinde bulunmalarına Özbekistan gramerciliğinde “**maslâşuv**” (uygunlaşma) adı verilir. Bu tür bir ilişki, yalnızca kelime gruplarına has olmayıp unsurları arasında tâbilik ilişkisi bulunan cümle için de geçerlidir. Bilindiği gibi, Türk dilinde asıl unsur, genellikle grubun veya cümlelerin sonunda yer alır. Ondan önceki unsurlar asıl unsura tâbi olurlar. Yani, kendilerini tâbi olunan asıl unsura göre şekillendirirler. Şahıs ve teklik-çoklukça gerçekleşen bu tür uyuma Özbekistan gramerciliğinde “**maslâşuv**” adı verilmektedir. Ne var ki burada söz konusu edilen uygunlaşma söz öbeklerinden çok, cümleyi ilgilendirmektedir. Aralarında *tamlayan-tamlanan (qarâtuvçi-qarâlmış)* ilişkisi bulunan isim tamlamaları kısmen bu grupta incelenmektedir. *mening oğlim, sening oğling* gibi yapılar arasında şahıs ve teklik-çokluk bakımından bir uygunlaşma yanında, aynı zamanda biraz sonra vereceğimiz “*başqaruv*” (idare) ilişkisi de bulunduğu için bunlar, “*tabedaş alaqa*” olarak değerlendirilmekte ve “*maslâşuvli başqaruv*” (uyumlu idare) adı verilmektedir.

<i>mening dostim</i>	(benim dostum)
<i>kalxoz bağı</i>	(çiftlik bahçesi)
<i>yaşlär uyuşması</i>	(gençler birliği)...

Türkiye gramerciliğinde pek dikkate alınmayan “*maslâşuv*” konusu yalnızca Tahsin Banguoğlu’nun bir eserinde, cümle için geçerli olmak üzere, “*uylaşma*” terimiyle yer almıştır.²

b. Başqaruv (İdare):

Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların çeşitli ekler veya görevli kelimeler yardımıyla birbirlerini düzenlemelerine, yönlendirmelerine “**başqaruv**” (idare) denilmektedir. Bu tür oluşumlarda tâbi olunan (hâkim) unsur esastır, tâbi olan (tabe) unsur her yönüyle asıl unsura uymak zorundadır. Yani, asıl unsur (hâkim), tâbi olan unsuru idare eder. Tâbi olan unsur, tâbi olunan unsura ya hâl ekleriyle veya görevli kelimeler yardımıyla bağlanır. Bu bakımdan kendi içinde ikiye ayrılır:

Kelişikli başqaruv (Ekli idare):

Bu türlü oluşumlarda unsurlar arasındaki ilişki hâl ekleri yardımıyla sağlanır.

<i>äsäldän / şirin</i>	(baldan tatlı)
<i>hämmägä / maqul</i>	(herkese makul)
<i>bizning / qışlaq</i>	(bizim köy)...

Kömäkçili başqaruv (Edatlı idare):

“**Kömäkçili başqaruv**”larda unsurlar arasındaki tâbilik ilişkisi çeşitli görevli kelimelerle sağlanır.

<i>Çäng sälamätlik / üçün zärärlidir.</i>	(Toz, sağlık için zararlıdır.)
<i>Qaläm / bilän yazmaq</i>	(Kalem ile yazmak.)

“**Başqaruv**” (idare) kavramı Türkiye gramerciliğinde yoktur. Aslında bu son derece önemli kavramın söz diziminde pek çok konuya ışık tuttuğunu görmekteyiz. Türkiye gramerciliğindeki kelime gruplarının önemli bir kısmı, Özbekistan gramerciliğindeki “**başqaruv**” (idare) terimiyle ilgilidir.

² Banguoğlu, *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, 260. s.

“**Başqaruv**” (idare) kavramının esası, tâbi olunan unsurun (asıl unsurun) yardımcı unsurları bütünüyle kendi istekleri doğrultusunda idare etmesi, yönlendirmesidir. Bu durum gramatik şekillenişin esasını oluşturur. Ekli ve görevli kelimeli her türlü idare (bağlama ve tekrar grupları hariç) bu şemsiye terimin kapsamı içindedir.

c. Bitişüv (Bitişme):

Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirlerine hiçbir ek veya görevli kelime almaksızın bağlanmasına “**bitişüv**” (bitişme) adı verilir. Bu tür ilişkilerde tâbi olanla tâbi olunan arasındaki ilişki, kelime sırası ve entonasyondan anlaşılır. Tâbi olunan kelime, kendi şeklini değiştirse dahi tâbi olan unsur, asıl şeklini değiştirmez. Bu açıdan, unsurlar arasındaki ilişki “**başqaruv**” ilişkisindeki gibi *hareketli* değildir. Özbek Türkçesinde tâbi olan unsurlar, genellikle kategori (tür) özelliğine göre morfolojik bakımdan doğışmeyen kelime türleridir. Tâbi olan unsur görevinde çoklukla, *sıfat ve zarflar* (sıfat ve râvişlär) kullanılır. Diğer türlerdeki kelimeler de zaman zaman aynı görevi üstlenebilir:

<i>temir / sandıq</i>	(demir sandık)
<i>körär / köz</i>	(görür göz)
<i>yaxşı / sözlämaq</i>	(güzel konuşmak)...

“**Bitişüv**” (bitişme) ilişkisinde iki unsur doğrudan doğruya birlik oluşturabildiği gibi, kalıplaşmış hâl ekleri yardımıyla da grup teşkil edilebilir:

<i>çindän / aytmaq</i>	(gerçek söylemek)
<i>tezdä / gapirmaq</i>	(hızlı konuşmak)...(Komisyon, 1976)

3. Değerlendirme ve Sonuç

Türk dilinin kolları arasındaki ortaklıkları belirlemeye yönelik çalışmalarda lehçelerin özgün yapılarını tespit etmek ve bunları karşılaştırmalı olarak ortaya koymak oldukça önemlidir. Bu bağlamda söz varlığının ötesinde sözler arasındaki doğal birlikler, Türk dilin köken ortaklığını gösteren en güçlü delillerdendir.

Söz öbekleri konusunda yukarıdaki söz ve yapı örnekleri bağlamında Türk dilinin iki büyük kolu arasında ileri derecede benzerlikler olduğu belirlenmiştir. Bu alandaki asıl farklılık söz öbeklerinin ele alınan mantığı ve sınıflandırma yöntemleridir. Yazının genelinden de anlaşılacağı üzere, Özbek Türkçesinde söz öbeklerini ifade eden terimlerin önemli bir kısmı Türkçe kökenli sözcüklerden türetilmiş terimlerdir. Bu anlamda karşılıklı terim alış verişlerinin yapılabilmesi de mümkün görünmektedir. Aynı şekilde yöntemler açısından da karşılıklı yararlanmalar imkân dâhilindedir. Türk dilinin ortak kökenlerinin belirlenmesi ve gelecekte ortak bir dile doğru evrilmesinde bu türden çalışmaların artırılmasında yararlar vardır.

Kaynaklar

- Äbdülläyev, F. (1974). *Sözlär Özära Qandäy Bağlänädi?* “Fän” nâş. Taşkent.
- Äbdurähmanov, N., (1989). *Qadimgi Türkiy Til*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Äbdurähmanov, X.; Şadmanov, E.; Răfiyev, Ä. (1988). *Özbek Tili*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent,.
- Äliyev, Ä; Năzärov, K. (1992) *Özbek Dili Mă'lumatnamäsi*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Äsgarova, M. A. (1966). *Hazirgi Özbek Tilidä Ergäşiş Formaläri vä Ergäş Gäplär*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Bozkurt, F. (1992). *Türklerin Dili*, Cem yay. İstanbul.
- Buran, A. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ Yay.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yay.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ yay.

- Karahan, L. (1993). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ yay.
- Komisyon (1975). *Özbek Tili Grammatikası I Morfologiya*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Komisyon (1976). *Özbek Tili Grammatikası II Sintaksis*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Komisyon (1981). *Özbek Tilining İzahli Luğati* (2 cilt), “Rus Tili” nâş. Moskova.
- Mahmudov, N. M. (1984). *Özbek Tilidägi Saddä Gäplärdä Semantik-Sintaktik Asimetriya*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Mahmudov, N.; Yaman, E. (1993). *Türkçe-Özbekçe, Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Gafur Gulam Neş. Taşkent.
- Mirzäyev, M.; Usmanov, S.; Räsulov, I. (1966). *Özbek Tili*, Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Nurmanov, Ä.; Mahmudov, N.; Ähmedov Ä.; Salixocäyeva, S. (1992). *Özbek Tilining Mäzmunıy Sintaksisi*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Rüstämöv, T. (1991). *Saf Kömäkçilär*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Şaäbdurahmanov, Ş.; Äsqarova, M.; Hacıyev Ä.; Räsulov, İ.; Daniyarov, X. (1980). *Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili I. Kısım*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Özkan, F. *Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri*. (G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şamaqsudov, Ä.; Räsulov, İ.; Qongurov, D.; Rüstämöv, H. (1983). *Özbek Tili Stilistikası*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Wurm, S. (1989). *Özbekçe*. (Çev: M. Akalın). *Türk Dünyası Araştırmaları*. Ekim 89. S. 62. İstanbul 139-186.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: TDK Yay. Ankara.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: TDK Yay.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (1994). *Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz*, *Türk Dili Dergisi*, S. 506.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

☒ Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.